

DE VERLOREN TEKST, DE AFSCHRIFTEN, DE LACH

Erik OGER

Na de lectuur, jaren geleden, van Umberto Eco's bestseller *De naam van de Roos* kon ik niet nalaten zelf een ander slot bij het boek te schrijven. Het zou echter onjuist zijn te denken dat ik dit deed vanuit een gevoel van onvrede met de eerder pessimistische stemming waarmee het eindigt. De bladzijden ontstonden veeleer vanuit een verlangen om aan de hand van een ultiem gesprek tussen de twee protagonisten, William van Baskerville en Adson van Melk, voor mezelf duidelijk te maken welke de verstrekkende gevolgen zijn van de dramatische gebeurtenissen die de auteur ons in het boek verhaalt; het originele, Griekse manuscript van het tweede boek van Aristoteles' *Poëtica* is immers in een brand verloren gegaan. Daarom schreef ik bij *De naam van de roos* een soort van coda en ik kleefde hem in mijn exemplaar bij het laatste hoofdstuk, dat Eco trouwens 'laatste blad' noemt. Heel deze aangelegenheid was ik volledig vergeten tot ik toevallig, tijdens een koortsachtige zoektocht naar een andere tekst die ik ergens verloren had gelegd, opnieuw op mijn 'laatste blad' stuitte. Dat men vaak iets anders vindt dan wat men zoekt, hebben wetenschapsfilosofen serendipiteit genoemd.¹ Dit voorval stemde mij tot nadenken, omdat het verloren gaan van een tekst en de speurtocht ernaar precies de gebeurtenis is waarrond de auteur heel zijn boek heeft opgebouwd. In deze herwerkte versie voer ik een dialoog op als een soort epiloog bij het boek. De dialoog zal hoofdzakelijk gaan over de mogelijkheden, de onafwendbaarheid en de grenzen van representatie.

De personages zijn William van Baskerville, een geleerde en wijze franciscaan, en zijn jonge leerling Adson van Melk, uit Duitsland. Dan is er nog een verteller. Er wordt ook verwezen naar de middeleeuwse filosoof Willem van Ockham, die op het einde van de Middeleeuwen, wanneer de scholastiek telooring, een radicaal nominalisme verdedigde. Voor hem zijn er geen universele werkelijkheden maar alleen individuen. Na verloop van tijd zal het hoofdpersonage, William van Baskerville, een aantal gelaatstrekken aannemen die sterk lijken op die van Gilles Deleuze. Er zal in de tekst evenwel niet rechtstreeks verwezen worden naar Deleuze. Hij stond altijd weigerachtig ten aanzien van een interpretatie van zijn filosofie en daarom wilde ik die ook niet geven.

Ik heb ervoor gekozen iets speels te doen omtrent de lach, de oorsprong, de grond, de afbeeldingen en de afschriften van de oorspronkelijke tekst. Ik heb er geen enkel bezwaar tegen om dit alternatieve einde als een *parodie* van Eco's

boek te bestempelen, op voorwaarde echter dat men dit woord in een betekenis opvat die op dit ogenblik niet meer algemeen gangbaar is: niet in de betekenis van een bespotten, uitlachen, denigreren of kleineren, dan wel in de betekenis van een hernemen, een opnieuw formeren, een reformeren, transformeren en dus onvermijdelijk ook deformeren, dat evenwel telkens gebeurt ter meerdere eer en glorie van het kunstwerk dat men parodieert. Sinds de Renaissance was deze praktijk schering en inslag zowel in de wereld van de muziek als in die van de letterkunde. Is het trouwens nog nodig erop te wijzen dat tussen de lach - die een belangrijk gesprekstema van de twee hoofdfiguren zal zijn - en de parodie een aantal frappante overeenkomsten bestaan?

Dit 'laatste blad' dat ik dus aan het boek van Umberto Eco toevoegde, probeert een reeks vragen ter sprake te brengen die het boek meestal onuitgesproken laat en zeker niet tot hun radicale consequenties uitwerkt. Maar is een roman hiervoor wel het geschikte genre? Ook Eco was in *De naam van de roos* voortdurend begaan met deze vragen, die in een onontwarbaar kluwen met elkaar vervlochten zijn. Hierover en over hun mogelijke antwoorden wil ik in deze inleiding evenwel niets loslaten, want dan had ik er beter aan gedaan geen dialoog te schrijven, maar een traditioneel theoretisch betoog. Daarom verdwijnt van nu af aan de auteur achter onze twee protagonisten die *grosso modo* dezelfde karaktertrekken hebben als in het boek van Eco.

Verteller: De abdij brandde gedurende drie dagen en drie nachten en vergeefs waren de laatste inspanningen.² Ook de bibliotheek van de abdij, zo rijk aan kunstig verluchte boeken en unieke manuscripten, ging in vlammen op. Maar het meest jammerlijke was misschien nog dat men er niet in slaagde om het meest waardevolle manuscript uit de vlammen te redden. Ik heb het over het tweede boek van de *Poëtica* in de oorspronkelijke Griekse tekst van Aristoteles zelf. Naar men vertelde, bewaarde de bibliotheek het enige nog bestaande exemplaar van deze tekst, die, zoals u weet, over de lach en de komedie handelt. Nadat deze verschrikkelijke gebeurtenissen zich voor hun ontzette ogen hadden afgespeeld, zwegen de geleerde franciscaan William van Baskerville en zijn veel jongere metgezel Adson van Melk gedurende lange tijd. Uiteindelijk verbrak Adson het stilzwijgen:

Adson: Ach, mijn hart is donker van droefenis nu de tekst die we zo vurig zochten en zelfs een kortstondig ogenblik in onze handen hielden, onherroepelijk verloren is. Met dit verlies valt niet te lachen! We kunnen immers geen beroep meer doen op de scherpzinnigheid en autoriteit van Aristoteles, die zoals haast iedereen aanneemt de wijste van alle mensen sinds Adam was. Hoe kunnen we

zonder de hulp van de Filosoof aantonen dat de lach geen gevaarlijk gif is dat de mens ziek en verdorven maakt, maar integendeel een noodzakelijk medicijn dat zijn gezondheid en evenwicht herstelt? Hoe gaan we aantonen dat hij geen alles verterende passie is die ons blind maakt, maar een louteringsmiddel dat ons in staat stelt de ogen te openen? Hoe gaan we aantonen dat hij geen uiting van dwaasheid en verstandsverbijstering is, maar juist omgekeerd van inzicht en redelijkheid? En vooral, hoe gaan we aantonen dat de lach geen dwaallicht is dat de mens misleidt en verleidt, maar een baken dat onmisbaar is om hem te leiden tot de enige en ene waarheid. Hoe kunnen we zonder Aristoteles nog nauwkeurig achterhalen waarin de eeuwige en onveranderlijke wezenheid van de lach bestaat en wat er zich allemaal in de ziel van de mens afspeelt als hij lacht?

William: Mijn beste Adson... De toestand is misschien niet zo uitzichtloos als je op dit moment denkt. Je bent nog volledig onder de indruk van de recente gebeurtenissen, waardoor je de toekomst wellicht te somber inziet. Vanzelfsprekend ontken ik niet dat het in vlammen opgaan van deze bibliotheek en vooral van Aristoteles' tekst over de lach voor ons allen een groot verlies betekent. In geen geval wil ik doorgaan als de pleitbezorger van die afschuwelijke boekverbrandingen die er uitsluitend op gericht zijn om de vrijheid van denken en handelen in te perken of zelfs te vernietigen. Als eerste in wat je zei, viel mij een uiterst problematische vooronderstelling op. Je ging uit van de mening dat er zoiets bestaat als de 'eeuwige en onveranderlijke wezenheid' van de lach. Maar het is voor mij niet duidelijk waarnaar men precies vraagt wanneer men naar de 'wezenheid' van iets vraagt, en zeker niet naar het wezen van zulk een merkwaardig verschijnsel als de lach. Is de lach niet veeleer een gedraging van de mens die deze zogenaamde vastheid van de essentie wil loswrikken en op de heling plaatsen?

Verteller: Onmiddellijk echter liet Adson een luid protest horen.

Adson: Maar de lach is dan niets anders dan een uiterst gevaarlijke reactie die weigert om ook maar iets nog als heilig te herkennen! Hij zou louter ontkennen en daardoor uitsluitend gericht zijn op het ondergraven van de christelijke grondslagen waarop we gedurende vele eeuwen onze wereld hebben opgericht. Daarenboven kan ik mij onmogelijk van de indruk ontdoen dat ook jij een bepaalde essentie van de lach naar voren brengt wanneer je stelt dat hij het vaste losmaakt.

William: Mijn goede Adson. Nu loop je wel erg hard van stapel. Laat ik met je laatste opmerking beginnen. Wanneer de lach lacht met iedereen die een 'eeu-

wige en onveranderlijke wezenheid' voorwendt, dan dient hij eveneens en bij uitstek te lachen met diegenen die een 'eeuwige en onveranderlijke wezenheid' van de lach voorwenden. De filosofen die in het verleden gepoogd hebben aan te geven wat de lach is, kwamen bijna steeds in verlegenheid. Ofwel was hun omschrijving algemeen maar hopeloos vaag, waardoor ze ook gebeurtenissen omvatte die we niet meer lachwekkend kunnen noemen, ofwel was de omschrijving eng en nauwkeurig maar hierdoor sloot ze een heleboel gebeurtenissen uit waarmee we meestal wel moeten lachen. We lachen met sterk uiteenlopende gebeurtenissen. Daar het helemaal niet zeker is dat ze allemaal in een strikte definitie te vatten zijn, stel ik hier geen nieuwe voor. Ook wat je ander punt betreft, ben ik een andere mening toegedaan. Je weet dat ik een grote bewondering heb voor de wijsgerige denkbeelden van mijn goede vriend Willem van Ockham. Daar volgens hem de wereld uitsluitend bevolkt is met singuliere entiteiten, ontkent hij het bestaan van universele wezenheden. Individuen als Socrates en Plato bestaan, maar niet zoiets als de wezenheid 'mens'. Het is een illusie te denken dat Socrates en Plato aan een gemeenschappelijke natuur deelhebben en dat ze er elk een manifestatie van zijn. Maar dit wil niet zeggen dat er tussen beiden geen gelijkenissen zijn. Of dat zij niet meer op elkaar gelijken dan op een ezel, om een voorbeeld aan te halen dat Ockham zelf geeft. Maar zonder oneerbiedig te willen zijn voor deze grote filosofen, kunnen we er toch niet buiten om te zeggen dat ook zij in bepaalde opzichten op een ezel gelijken, wat - zoals je kan vermoeden - de lachlust van menigeen zal opwekken. De lach ontstaat nu wanneer men op deze ongewone, onverwachte en in dit geval ook weinig flatterende gelijkenis wijst. Hij doet ons opmerkzaam zijn op gelijkenissen die we tot dan toe over het hoofd hebben gezien.

Adson: Maar geen zinnig mens zal het in zijn hoofd halen om het bestaan van een ordening in de wereld te loochenen.

William: Ook mij gaat het niet om het loochenen van een ordening, dan wel om een betwijfelen dat ze voor eens en altijd gegeven is. Wie beweert dat de ordening van de wereld eeuwig is, legt beperkingen op aan de goddelijke almacht, wat voor een gelovige christen totaal ontoelaatbaar is. De Schepper kan op elk ogenblik deze ordening wijzigen. Hij kan steeds nieuwe gelijkenissen aanbrengen. De wereld kan altijd nog anders zijn dan ze is. Ik schrik er zelfs niet voor terug om te stellen dat God de eerste en de grootste humorist is. We moeten proberen hem hierin na te volgen. We eren Hem, wanneer we de vaste patronen van denken en waarnemen verlaten en andere verbanden leggen. De lach breekt dus niet enkel met de vaste ordening van de wereld, maar brengt tegelijk ook een nieuwe tot stand.

Adson: Als ik je goed begrepen heb, dwingt de humor ons om onze wereld op een andere manier te bekijken en tevens maakt dit nieuwe ontdekkingen mogelijk. Hij laat ons gelijkenissen tussen dingen zien die we niet eerder hebben gezien. Wanneer we niet meer vanuit de ernst van eerste, onveranderlijke beginselen en essenties denken, maar vanuit een diversiteit van singuliere ervaringen, dan kunnen we met behulp van de grap of de woordspeling op een onverwachte wijze elementen met elkaar in verband brengen die men tot dan toe als los van elkaar staand heeft opgevat. En op die manier werken we vrolijk mee aan de schepping.

William: Ik zou het werkelijk niet beter kunnen zeggen, mijn beste Adson. Ik ben trots zulk een leerling te hebben.

Adson: Maar hoe gaan we zonder een beroep te kunnen doen op het gezag en de scherpzinnigheid van Aristoteles onze kerkelijke gezagsdragers overtuigen van de waarden en waardigheid van de lach? Is om deze reden het verlies van zijn tekst niet dubbel jammer?

William: Ook wat deze kwestie betreft, zie je de situatie vermoedelijk te somber in. Bedenk toch het volgende: je weet dat het manuscript van Aristoteles vele eeuwen ouder was dan deze bibliotheek. Het is daarom niet denkbeeldig dat men het, vóór Jorge van Burgos het hier verborg, ook elders geraadpleegd, afgeschreven en vertaald heeft. Zelfs de ongelovige Moren hebben in de loop der tijden de meeste werken van Aristoteles naar het Arabisch vertaald. En misschien is dit ook gebeurd naar tal van andere talen. Het is niet omdat Venantius van Salvemec, een groot bewonderaar en vertaler van zijn teksten, of Willem van Moerbeke, onze vriend uit Vlaanderen, het boek klaarblijkelijk nooit in handen hebben gehad, dat anderen het niet gelezen hebben en van aantekeningen hebben voorzien. Mij lijkt het daarom niet onwaarschijnlijk dat nog allerhande afschriften, kleine fragmenten of vertalingen van de tekst bewaard zijn gebleven. Misschien zijn er ook min of meer uitvoerige citaten van de tekst te vinden in de oude, vergeelde boeken waarin de filosofie van Aristoteles ter sprake komt. Misschien werden afschriften overal over de wereld verspreid, mogelijk liggen ze op ons te wachten in kloosterbibliotheken aan de rand van onze christelijke wereld, in duistere en ontoegankelijke grotten aan de Dode Zee of in verlaten tempels van Cordova. Stel je voor - o grote schande! - dat een afschrift verloren zou zijn geraakt in een of ander alkoof van verdacht allooi, waaraan naar verluidt Gent zo rijk is.

Verteller: Terwijl de wijze William dit zei, klaarde het gelaat van Adson helemaal op. Een spontane lach verscheen op zijn lippen. Maar die verdween ogenblikkelijk toen William opnieuw het woord nam.

William: Nu moet ik je echter waarschuwen voor het tegengestelde gevaar van een al te voorbarig optimisme. Zelfs wanneer we dergelijke afschriften of afschriften van afschriften of kleinere fragmenten, excerpten of citaten zouden vinden, ook dan kunnen we het ontzaglijke verlies van onze tekst niet meer ongedaan maken. De meeste afschriften krioelen immers van vergissingen en fouten. Het zijn dan niet meer de tand des tijds en het geknaag van de muizen die de authentieke tekst op een onherstelbare wijze aantasten. Soms hebben we zelfs te maken met bewuste vervalsingen. Je weet toch even goed als ik dat volmaaktheid niet van deze wereld is. We moeten ootmoedig erkennen dat het begripsvermogen van elk van ons uiterst beperkt is. Tijdens het kopiëren menen vele medebroeders allerhande correcties aan de subtiële en genuanceerde gedachtegang van de Filosoof te moeten aanbrengen. Het lijdt geen twijfel dat zij dit volledig ten onrechte doen, maar zij noemen het trots 'verbeteringen'. Door een enggeestig streven om te verhinderen dat de gelovige van de rechte weg zou afdwalen, proberen zij soms de tekst in overeenstemming te brengen met wat zij als de eeuwige en onaantastbare geloofsinhoud van de Kerk aanzien. Door zwakheid van de geest wordt de aandacht van deze scribenten ook gemakkelijk afgeleid naar allerhande aangelegenheden die niets met de filosofische inhoud van de tekst te maken hebben. Op die manier ontstaan regelmatig blanco's in de kopieën, die niet steeds een gevolg zijn van een schrijfkrimp. Het is zelfs mogelijk dat zij op onbewaakte ogenblikken het slachtoffer zijn van de verlokkingen van het vlees. Wanneer de duistere en troebele driften hoog oplaaien gaan zij onwillekeurig obscene en blasfemische woorden aan de te kopiëren tekst toevoegen. Door dergelijke influisteringen kan Satan de toegang tot onze tekst verhinderen. Hij kan er het inzicht van vertekenen en vervalsen. Daarom moeten we bestendig op onze hoede zijn en Gods hulp inroepen opdat Hij ons verstand zou verlichten.

Adson: Tegen wat u zegt, frater William, kan ik niet veel inbrengen.

Verteller: ... merkte de jonge Adson deemoedig op...

Adson: Maar mijn leraren in mijn geboortestreek hebben mij vaak onderwezen dat ook de macht van de duivel niet onbeperkt is. Zo is zelfs hij niet in staat om de mens op elk moment en waar dan ook te misleiden. Moge God ons hiervoor behoeden.

William: Betreffende deze aangelegenheid kun je wel eens gelijk hebben. Hierom heb ik een heel vernuftig plan bedacht dat zelfs Satan niet volledig kan dwarsbomen. We kunnen zijn nefaste invloed niet volledig uitbannen maar misschien zijn wij wel in staat om hem enigermate te breken. In grote lijnen ziet mijn plan er als volgt uit. We trekken overal zoekend en speurend rond. We gaan zelfs naar de verste uithoeken van de wereld. Ook stellen wij ons niet tevreden met het opsporen van slechts één enkele kopie van de tekst, maar we proberen er zoveel mogelijk te vinden. Vervolgens brengen we al deze teksten samen. Op die manier kunnen we ze probleemloos vergelijken. Het wordt ons mogelijk om de onderlinge verschillen nauwgezet op te sporen. Want, mijn goede Adson, je moet toch toegeven dat juist in deze verschillen de vergissingen en weglatingen van de scribenten en de vervalsingen van Satan zijn gelegen. En hoogst waarschijnlijk niet in datgene waarin de kopieën met elkaar overeenstemmen.

Verteller: Op dat ogenblik viel Adson hem enthousiast in de rede.

Adson: Op deze manier kunnen we inderdaad de schade herstellen die de brand heeft aangericht en opnieuw toegang verkrijgen tot het oorspronkelijke manuscript van Aristoteles. We stellen het volledig terug samen en gebruiken deze samenstelling als een machtig wapen in onze strijd tegen de gevaarlijke ketterijen die op dit ogenblik overal in de Kerk de kop opsteken.

Verteller: Maar opnieuw moest William van Baskerville Adsons jeugdige onstuimigheid temperen.

William: Maar ook wanneer we veel afschriften en fragmenten van afschriften vinden, zullen we nog steeds met ernstige problemen blijven kampen. De moeilijkheid bestaat er immers in dat we niet meer kunnen nagaan of een bepaald afschrift met het origineel correspondeert. Een dergelijke rechtstreekse vergelijking is niet meer mogelijk. We kunnen bij wijze van spreken geen 'verticale' of 'frontale' confrontatie meer doorvoeren. In het beste geval zijn we enkel nog in staat na te gaan in hoeverre een kopie overeenstemt met alle andere kopieën die we tijdens onze moeizame speurtochten konden bemachtigen. Enkel nog op deze onrechtstreekse manier kunnen we proberen na te gaan in welke mate ze met het origineel overeenstemmen. We kunnen dus louter nog een 'horizontale' of 'laterale' vergelijking doorvoeren.

Verteller: Adson kon het echter niet nalaten om het betoog van William te onderbreken.

Adson: Maar de tekst die we met behulp van deze onderlinge vergelijking van afschriften gereconstrueerd hebben, zal hoogstwaarschijnlijk toch met de oorspronkelijke tekst overeenkomen.

William: Dat is mogelijk, maar toch blijft steeds een reële kans bestaan dat hij er niet volledig identiek mee is. Nagaan of hij er al dan niet mee samenvalt, is echter niet meer mogelijk. Wanneer hij er niet mee samenvalt, kunnen we niet meer nauwkeurig nagaan op welke plaatsen hij ervan afwijkt. Welnu mijn beste vriend, als je mij in mijn gedachten tot hier toe nauwlettend bent gevolgd, wil ik je nog een laatste vraag voorleggen. Beeld je in dat we ons schromelijk hebben vergist en niet de originele tekst van Aristoteles een kortstondig ogenblik in onze handen hielden, maar één of andere vervalsing. Misschien waren we nogmaals het slachtoffer van één van Jorge's talloze listen. Stel je voor: niet de originele tekst is in de brand vernietigd, maar een of andere bedrieglijke vervalsing. Misschien was het manuscript dat we zagen opbranden niet dat van Aristoteles zelf. Misschien is er toch nog iemand op het allerlaatste moment in geslaagd om het origineel mee te nemen. Misschien heeft hij het op een voor ons onbekende plaats in veiligheid gebracht. Door de grote verwarring en paniek die toen heerste, is deze redding misschien aan onze aandacht ontsnapt. Beeld je nu in dat we tijdens onze zoektocht naar zoveel mogelijk kopieën door een ongelooflijk toeval, het origineel zelf zouden aantreffen. Denk je dat we het tussen de vele andere teksten zouden herkennen?

Adson: Natuurlijk! Als we geen duidelijk onderscheid meer kunnen maken tussen wat echt is en wat niet, tussen wat oorspronkelijk is en wat het ten onrechte pretendeert te zijn, tussen het originele en het afgeleide, tussen de grond en het gegronde, het doel en de middelen voor dit doel, als we tussen al dat geen onderscheid meer kunnen maken, zijn we in deze wereld als verdwaalden die elke hoop moeten opgeven om nog ooit de weg te kunnen terugvinden naar het oord van waar we stammen. Doordat God ons verstand verlicht, zal de waarheid uiteindelijk toch zegevieren. Als olie zal ze steeds vanuit de diepte en de verborgenheid van de troebele wateren aan de oppervlakte komen drijven.

William: Ook hiervan was ik lange tijd overtuigd. Maar nu ben ik daar niet meer zo zeker van. Stel je voor dat we de handgeschreven tekst van Aristoteles zelf in handen zouden krijgen. Niets garandeert ons dat we hem als het origineel kunnen herkennen. Ik deins er zelfs niet voor terug nog een stap verder te gaan in deze denkrichting. De mogelijkheid is immers nooit uit te sluiten dat wij hem op basis van een horizontale of laterale vergelijking van de teksten onderling niet enkel als een kopie beschouwen, maar daarenboven als een min of meer gebrek-

kige en dus te corrigeren kopie! Op basis van het door ons geïmagineerde origineel zouden we het werkelijke origineel op een heleboel punten als defectueus en dus als vatbaar voor verbetering opvatten. En ook het omgekeerde is mogelijk. Op basis van onze beperkte kennis van Aristoteles en van zijn visie op de lach is het niet uit te sluiten dat we een vrij gebrekkige kopie als het origineel zelf gaan bestempelen. Als het origineel verloren is, krijgen de andere teksten voor de eerste maal de kans om een eigen leven te leiden. Ze houden op ten dienste te staan van het origineel. Ze leggen hun nederige status van ancilla af. Op onbewaakte ogenblikken kan ik niet weerstaan aan een gevoel van vreugde over de vrijheid die de teksten op die manier verworven hebben. In de zoektocht naar de wezenheid van de lach in de veelheid van zijn uitingen, alsook in de zoektocht naar de oorspronkelijke tekst over de lach in de veelheid van zijn kopieën is telkens een onvoorwaardelijk streven aanwezig dat door zijn ernst de lach dreigt te doen verstommen. Dit streven naar eenheid is onverzoenbaar met de lach, daar deze leeft van veelheid, verrassing, omvorming, parodie.

Verteller: Na deze bekentenis zweeg William van Baskerville en ook Adson repliceerde niet. Na een lange tijdsspanne en met grote aarzeling zei Adson enkel nog het volgende:

Adson: Het zal ons nooit lukken om Satan eens en voorgoed uit te drijven. Voortdurend ligt hij op de loer en wil hij weerwraak nemen. Daarom is het onze heilige plicht op elk moment de grootst mogelijke waakzaamheid aan de dag te leggen. Toch blijf ik ervan overtuigd dat onze hoop om toegang tot de originele tekst te verkrijgen niet volledig ongegrond is, zelfs wanneer deze toegang slechts gedeeltelijk is. De tekst die we reconstrueren, is misschien wel niet volledig identiek met de oorspronkelijke tekst van Aristoteles, maar hopelijk is hij er toch in zoverre mee in overeenstemming dat we een beter inzicht in de lach kunnen bekomen. En uiteindelijk gaat het ons beiden toch precies daarom. Als ik aan deze mogelijkheid denk, voel ik onweerstaanbaar in mij een lach opkomen.

Verteller: En inderdaad, zijn onbedaarlijke lach galmde tegen de nog steeds smeulende muren van het klooster. Tot dan toe had William van Baskerville eerder somber voor zich uit gestaard. Pas nu verscheen een kleine en discrete glimlach op zijn lippen. Zonder nog een woord te spreken liet hij met deze lach aan zijn jonge en nog onstuimige vriend blijken dat hij het met deze laatste opmerking roerend eens was. Door deze lach gesterkt, vatten zij opnieuw moed. Ogenblikkelijk stonden zij op. *Festina lente* werd het motto van hun lange en moeilijke zoektocht...

NOTEN

- ¹ Hierover schreef Eco trouwens onlangs een boek: Umberto Eco, *Serendipities. Language & Lunacy*, London: Phoenix, 1998.
- ² Deze eerste zin is identiek met de eerste zin van Eco's 'laatste blad'.